

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

Формування дворянського станового суау в українських губерніях Російської імперії

Андрій Шевчук,
кандидат історичних наук,
декан історичного факультету
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано заходи Катерини II із створення дворянського станового суду в Російській імперії за реформою 1775 р.

Впродовж XVIII ст. Просвітництво відіграло провідну роль у житті Європи та стало генератором змін тогочасного світу. Не винятком була і Російська імперія, яка у цей час переживала складні трансформаційні процеси, викликані творенням могутньої держави, побудова якої можлива була не лише шляхом примусу всіх верств населення – від дворянства до селянства, а й їх консолідацією. Катерина II в силу цілої низки причин взялася за реформування внутрішнього життя країни за зразком Західної Європи. Одним із способів досягнення поставленої мети стало створення досконалішої судової системи, яка б задовольняла інтереси дворян, міщан та державних селян. Схвалення «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. дозволив імперії стабілізуватися та уникнути великих внутрішніх потрясінь аж до Олександра II після повстання Пугачова (декабристський рух, на нашу думку, не мав широкої підтримки у суспільстві).

З іншого боку, суспільство, яке конструювалося на приватній власності, вимагало її ефективного захисту, що неможливо було досягти без дієвої судової системи. Наприклад, за «Грамотою на права, вольності та переваги благородного російського дворянства» 1785 р. заборонялося без рішення суду самовільно відбирати чи розорювати маєтки дворян, а сама імператриця проголошувала «... утверждения правосудия, правды и безопасности имения и имущества каждого...» [2].

Найбільш довершеною видається побудова дворянської станової судової системи, адже саме від підтримки дворянства (особливо петербурзької частини) залежало майбутнє будь-якого правителя в епоху дворцових переворотів. З іншого боку, включення територій до складу Російської імперії (у тому числі й українських) вимагало пошуку порозуміння з місцевими елітами. Одним з таких компромісів могла стати судова влада, у певному сенсі віддана на організацію привілейованого стану. Проте українські землі мали свою

*«Я желаю и хочу лишь блага той стране,
в которую привел меня Господь;
Он мне в том свидетель»
Особая тетрадь.
Мемуары Екатерины II [1].*

специфіку. Так, на Лівобережній Україні існувала своєрідна адміністративна судова влада козацько-верхівки - Генеральний, полкові та сотенні суди, юрисдикції яких підлягали усі верстви тогочасного суспільства - козаки, старшина та селянство. На південноукраїнських землях, включених до складу Російської імперії внаслідок переможних турецьких війн, заново вибудовувалася судова система за російським зразком. На Правобережній Україні, яка була пізніше інкорпорована до складу Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, суди вже перебували під впливом польського шляхетства, а не адміністрації, як це було на власне російських землях. Саме тому цікаво дослідити шляхи творення нової судової влади для іноетнічної еліти.

Судова реформа Катерини II отримала досить повну, хоча й неоднозначну оцінку дослідників. Наукові розвідки, як правило істориків права, зводилися до аналізу положень «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» та констатації, що цим актом імператриця мала на меті позбутися судової тяганини, відділити судову владу від адміністративної та упорядкувати систему судочинства [3]. При цьому у більшості випадків не відзначалося, наскільки вдалими були ці заходи.

На якісно вищому рівні аналізував «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» у тій частині, яка стосувалася судових установ, класик російського права О. Градовський [4]. Він зазначав, що причини запровадження судів більш глибокі, ніж спроба прискорити розгляд справ та їх поділ на цивільні і кримінальні. Дослідник переконує, що насправді законодавчий акт повинен був слугувати децентралізації та забезпечити певною мірою самоврядування станів, хоча і зазначає невдачу у цій сфері, передусім через позицію дворянства, кращі представники якого не бажали ставати урядовцями на місцях. Разом з тим він підсумовує, що судова влада на місцях залежала від губернатора. З останньою тезою погоджується інший дореволюційний дослідник, який займався питаннями функціонування влади на губернському рівні, - І. Блінов [5].

Найбільш ґрунтовну характеристику процесу підготовки, проведення та наслідків реформи 1775 р. подав В. Григор'єв [6]. Аналізуючи складний підготовчий процес, автор переконується, що текст «Учреждений для управления губерниями...» був написаний під впливом ідей західноєвропейських просвітителів, але на основі остзейського права. З'ясовуючи джерела ідей Катерини II, він вважав, що фактично законодавець мала на меті не створювати станове самоврядування на західноєвропейський зразок (яке могло в подальшому обмежити самодержавство), а фактично вдалася до компромісу: створені установи лише зовні нагадували самоврядування, а насправді були продовженням Московського «государева тягла» [7]. Що ж до позиції дворянства, то він вважав, що були враховані його побажання, висловлені в ході роботи Законодавчої комісії 1767—1769 рр., зокрема право судитися з собі рівними.

У радянський період до питання дослідження реформи 1775 р. звернулися історики, які зробили суттєвий внесок у розгляд цієї проблеми. Академік Ю. Готьє [8], характеризуючи діяльність Законодавчої комісії, доходить висновку, що під час її засідань було

остаточно з'ясовано необхідність реформування обласних установ, створених 1727 р., та визначено необхідність залучення до місцевої влади дворянства. Що ж до спонукальних причин, то ними визнано повстання О. Пугачова.

М. Павлова-Сільванська [9] оцінювала реформу виключно з позицій класовості, дійшовши висновку, що та здійснювалася в інтересах дворянства, яке до Маніфесту про вольності 1763 р. перебувало у столицях та армії, а після повернення у маєтки вимагало спрощення та прискорення суду для оформлення майнових угод. Загалом же збереження та зміцнення станових привілеїв було здійснено в інтересах дворянства та для консервації створеної системи державного управління.

Дещо особіно у цьому ряді стоять міркування у вступі та коментарях, запропонованих О. Чистяковим до видання «Учреждения для управления губерниями...» [10]. Дослідник оперує фактичним матеріалом з історії проведення реформи, намагаючись максимально уникнути будь-яких оцінок та суджень. Певно, з огляду на те, що в радянській історіографії все ще важко було позитивно оцінювати реформи Катерини II.

Правління Катерини II викликає жваве зацікавлення західноєвропейських істориків. Насамперед слід відзначити фундаментальну монографію англійської дослідниці Ісабельде Мадаріагі [11], написану 1982 р. Вказуючи на причини реформування 1775 р., авторка в основному погоджується з радянською історіографією, що Пугачовський бунт виявив недоліки системи місцевого управління, на які вказувало дворянство під час діяльності Законодавчої комісії. Охарактеризувавши основні складові судових перемін, Ісабель де Мадаріага торкається людського фактора, який раніше не привертав уваги дослідників. Найбільшу проблему тогочасної Росії складав брак кваліфікованих професійних кадрів. Саме тому імператриця намагалася залучити до нової адміністрації найздібніших. Але зробити це у повній мірі їй не вдалося. Помилкою у політиці Катерини II авторка вважає допущення зникнення твердої межі між адміністративною та судовою владою.

Праця американського історика Річарда Вортмана [12], у якій на чільне місце поставлено характеристику уявленнь про право, законність та правосуддя в Російській імперії XVIII—XIX ст., також варта нашої уваги. Однак у силу поставлених завдань автор лише побіжно звертається до реформи 1775 р.

У наш час питання реформи 1775 р. викликало появу цілого ряду праць. Насамперед йдеться про російських дослідників історії права, які розпочали детально аналізувати хід та наслідки запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи». Аналізуючи причини запровадження реформи 1775 р., М. Павленко [13] робить висновок, що саме селянська війна викликала потребу глобальних змін. Що ж до соціальної спрямованості, то, на думку цього дослідника, реформа здійснювалася винятково в інтересах дворянства. Децентралізація влади зміцнила абсолютну владу монарха через те, що вирішення багатьох питань замикалося на намісниках та імператриці. Що ж до судової системи, то визнається досягнення незалежності судових установ, хоча вона і була неповною.

Відомий російський історик О. Каменський [14], детально аналізуючи погляди імператриці, приходять до унікального висновку, що саме формування станів європейського типу стало для неї гарантією захисту від деспотичного правління, що й було, як свідчить текст Наказу, центральним пунктом її реформаторської політики. З початку свого правління імператриця розуміла необхідність конструювання судової системи та ймовірність її здійснення без ретельної підготовки кадрів професійних юристів [15]. Дослідник ставить під сумнів твердження представників радянської історіографії про спричинення реформи 1775 р. повстанням О. Пугачева та вважає, що її слід розцінювати у контексті реформаторських поглядів Катерини II. Позитивним автор вважає створення нею поліцейської держави з жорсткою структурою та збереження соціального балансу із врахуванням інтересів різних станових груп суспільства без порушення при цьому інтересів держави [16]. Що ж до судового реформування, то поціновується відокремлення адміністративної влади від судової, хоча автор погоджується з думкою про деяку громіздкість новоствореної мережі. О. Каменський вважає, що створити незалежний суд у той час було неможливо через відсутність підготовлених кадрів, а саму реформу слід вважати першим кроком у творенні судової системи, заснованої на тогочасних досягненнях правової думки Заходу та одночасно пристосованої до соціально-політичних реалій Росії [17].

О. Каменський розглядав також питання взаємодії еліт з верховною владою [18]. Аналізуючи становище дворянства, він доходить висновку, що після запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» створювалася ілюзія, нібито місцеве управління знаходиться в руках цього стану, але насправді станова організація ставала, по суті, частиною державного бюрократичного апарату. Тому незалежність місцевих органів влади була уявною, а обрані дворяни та городяни ставали урядовцями, які впроваджували на місцях політику центру. З іншого боку, оцінюючи наслідки реформи, він стверджує, що саме Катерина II зробила імперію унітарною державою, що дозволило їй проіснувати такий тривалий час. Перерозподіл влади між центром та регіонами забезпечив інтегрування місцевої еліти у владні структури Російської імперії. Займаючись теоретичними аспектами абсолютизму та станів, О. Каменський переконаний, що російська влада була зацікавлена у тому, щоб усіх її підданих судили за одними і тими ж законами, а сама судова система стала незалежною від адміністрації [19].

Що ж до наукового доробку відомої дослідниці історії судових органів Н. Єфремової [20], то вона дотримується думки, що закінчення оформлення станів вимагало створення особливих правових режимів для них. Незадоволені відведеною їм роллю стани вимагали розширення своїх прав. Такий висновок дослідниця зробила на підставі наказів депутатів Законодавчої комісії. Історик вважає, що скликання Законодавчої комісії було своєрідним прийомом для того, щоб з'ясувати ставлення до верховної влади різних кіл дворянства та буржуазії. Реформа увінчала створення дворянського стану.

Т. Мігунова [21] у своїх працях детально проаналізувала теоретичні аспекти проведення судової рефор-

ми та визначила, що створена система чітко відповідала «малим» наказам, поданим депутатами від різних станів у Законодавчу комісію. Авторка вважає, що на повітовому рівні імператриця спробувала якщо не ліквідувати, то пом'якшити жорсткі стани перегородки, а на губернському - протиставила станові суди безстановим через запровадження цивільної та кримінальної палат, а також совісного суду. Запровадження останньої установи свідчило про спробу Катерини II вийти за межі станових судів та створити деяку подібність всестанового правосуддя. Вказується також на незавершеність спроб відділити судову владу від адміністративної.

Виходячи з різнопланових висновків, зроблених попередніми дослідниками, необхідно з'ясувати чинники, що вплинули на проведення судової реформи, її ідейну базу, складові нової судової системи для дворянства, повноту і особливості поширення реформи на українські землі та особливо соціальні наслідки реформування.

До реформи 1775 р. правосуддя на місцях залишалося складовою функцією адміністративних органів. На нижчому рівні, у провінції, судові справи вирішувалися воєводою і його канцелярією. Апеляції подавалися губернатору, та вищими інстанціями були Юстицьколегія та Сенат [22]. Як наслідок, це призводило до повільності у розгляді справ. Сама законодавець відзначала, що кара за злочини та проступки відбувається не з такою швидкістю, як було б потрібно [23]: «защищается ли кто от клеветы, обороняется деньгами, клеветает ли на кого кто, все происки свои хитрые подкрепляет дарами» [24].

Якщо говорити про дореформений суд, то найкраще його характеризують слова Ю. Готьє, який у 1913 р. писав, що «російський народ, здається, до сих пір не дуже любить звертатися до суду; недовіра до суду, вироблена століттями, позначалося і у ті часи, коли судовими трибуналами були губернські, провінційні та воєводські канцелярії...» [25].

Не можна вважати, що Катерині II лише на 13-му році свого правління спало на думку реалізувати зміни у системі влади. За цей час, за підрахунками В. Григор'єва, імператриця видала близько сотні законів, за допомогою яких вона намагалася підправити систему місцевого управління, хоча й безуспішно (разом з тим із близько 100 указів 53 стосувалися окремих міст, провінцій чи губерній) [26]. Що ж до змін у судовій владі, то передусім імператриця звернула увагу на принципи судочинства та покарання - вже у грудні 1762 р. було наказано обережно вдаватися до катувань. У лютому 1763 р. було видано указ «Про порядок провадження кримінальних справ», де висувалася вимога скоротити до одного місяця слідство та утримання під вартою. Затриманих же у цивільних справах чи тих, хто здійснив незначні злочини, відпускати на поруки, тих же, які зізналися у злочині, не катувати, та лише тих, які не зізнавалися, «катувати з обережністю...» [27]. Реальне реформування судової системи було здійснене лише у білоруських губерніях в 1772-1774 рр.

Закономірним видається питання про прагнення Катерини II використовувати в управлінні ідеї політики Просвітництва. З Монтеस्क'є монархія повинна опиратися на відповідну соціальну структуру, яка складається

зі станів, чії обов'язки, право і привілеї закріплені у законі [28]. Необхідно погодитися з думкою Р. Вортмана, що ідеалом для російських правителів XVIII ст. була європейська «поліцейська» держава на зразок Швеції та Пруссії. За їх взірцем російські монархи намагалися розширити свою прерогативу регламентації життя держави та суспільства [29].

Проте теоретичні викладки західних просвітителів не витримували перевірки російською реальністю. Мова йде передусім про діяльність відомої Законодавчої комісії 1767—1769 рр. [30].

Скликана для вироблення програми проведення реформ, вона не виправдала сподівань законодавця та показала реальну картину російської дійсності (як пізніше писала Катерина II, Комісія подала «свет и сведения о всей империи, с кем дело имеем, и о ком пещись должно» [31]). За висновком В. Григор'єва, 1767 р. витверезив усіх, хто хотів перебудувати Росію за рецептом західноєвропейських просвітителів, а сама кабінетна філософія імператриці зіштовхнулася з вимогами реального життя, відображеними у депутатських наказах [32]. З іншого боку, І. де Мадаріага доходить висновку на підставі листа Катерини II Фрідріху II (королю Пруссії), що імператриця розуміла різницю між сучасним станом Росії та ідеальною державою й показувала еліті, якою, на її думку, повинна бути країна [33].

Саме тому у подальшій діяльності необхідно було враховувати прагнення станів. Що ж до дворянських побажань (163 накази), то були вказані недоліки тодішнього управління та законодавства і накреслені шляхи їх виправлення [34]. Доречним видається твердження, що насправді різним прошаркам населення було надано можливість відкрито розповісти про тодішні недоліки, щоб тим самим дати їм відчуття, що й вони беруть участь у політичному житті країни [35].

У 1775 р. Російська імперія гостро потребувала реформування. З одного боку, слабкість місцевих органів влади, їх нездатність реагувати на виклики часу, такі як соціальні спротиви (бунт 1771 р. в Москві¹ та повстання Пугачова (1773-1775 рр.), засвідчили неефективність та слабкість влади на місцях [36]. Навіть прихильні в оцінці імператриці дослідники відзначали неефективність системи управління, яка всі справи вирішувала в центрі. Тому виступ Пугачова відіграв роль своєрідного каталізатора, який підштовхнув імператрицю до якнайшвидшого реформування системи влади, у рамках якого мали відбутися і зміни у судовій системі.

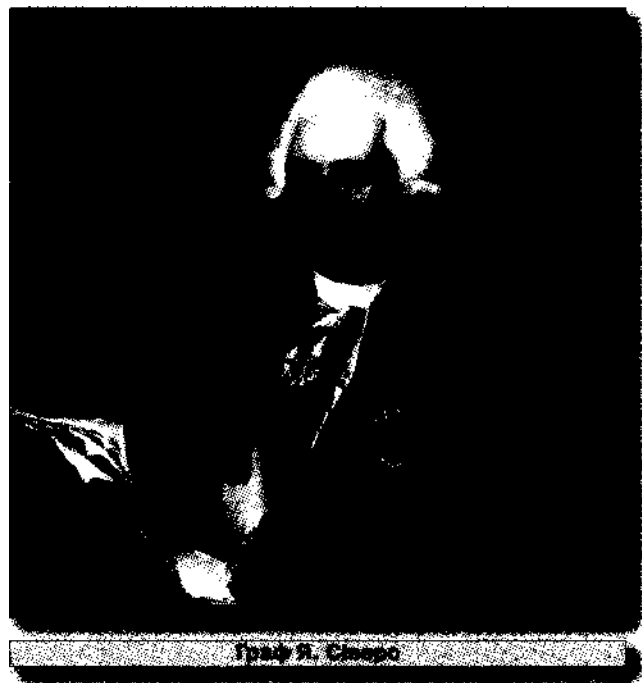
Цікавим видається питання про авторство «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи». Дослідники сходяться на думці, що безпосереднім творцем була Катерина II, яка працювала у Москві 5 місяців над цим документом [37].

¹ Проти повсталого натовпу, який убив архієпископа Амвросія, не змогли зібрати і 500 солдатів. Московський головнокомандувач граф Салтиков жалівся Катерині: «Я один в городе и Сенате, помощников нет, команды военной недостаёт... помочь мне некому» [40].

² Стосовно судової системи, дворянські накази містили скарги на повільність та дорожнечу судів, важкість добитися від них судового рішення, оскільки повсюди процвітали хабарництво, а відповідач міг ухилитися від явки до суду і тим самим затягувати процес на десятиріччя [47].

³ Цікавою видається власноручно написана відповідь Катерини II на рукописний проект князя Волконського „Про краще облаштування судів та про розділення імперії на губернії“. Окрім подяки відзначалося, що запропонований князем проект багато в чому схожий на той, який готувався. До вищесказаного слід додати, що опосередковано імператриця визнавала допомогу своїх соратників та зазначала схожість пропонованих нових порядків з остзейськими, яким вже 400 років [48].

І. Мадаріага вказує, що збереглося понад 600 сторінок власноруч написаних чернеток [38]. Але зрозуміло, що законодавчий акт був результатом роботи цілого колективу, до якого входили генерал-прокурор О. Вяземський, секретарі П. Завадовський та О. Безбородько, виборзький губернатор В. Енгельгардт. Та найбільше долучився граф Я. Сіверс, виходець з Прибалтики, який сім років прожив в Англії (1748—1755), знав її систему управління. Осібно стоїть С. Десницький, професор Московського університету, юрист, який навчався в Шотландії [39].

Більш актуальним постає запитання, чи було «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» самостійною концепцією імператриці чи запозиченням із іноземного законодавства? Частина дослідників уникають цього питання. З дореволюційних лише В. Григор'єв відзначає, що літературні твори просвітників виявилися недостатніми, коли довелося писати закони. Саме тому основним джерелом стали остзейські закони (на той час край вже 50 років перебував під владою Росії, але зберігав свою систему управління), які були трансформовані у потрібному для самодержавства напрямі [41].

Що ж до джерельної бази, то вона складалася з депутатських наказів у Законодавчу комісію² (загалом робота цієї комісії дала імператриці необхідні матеріали, які були використані після закінчення війни з Османською імперією), праці однієї з «приватних» комісій з адміністративної реформи, 13 проектів приватних осіб³ і 4 представлених Сенатом (у тому числі і

проект вже згадуваного С. Десницького, який пропонував відокремити законодавчі органи від судових, щоправда без рівноваги гілок [42]. Сучасні дослідники зауважують інтерес Катерини II у той період до праці В. Блекстона «Коментарі до англійських законів» [43], проте зрозуміло, що з англійського законодавства була запозичена інформація про совісний суд [44].

Власне, на думку Катерини II, в Росії повинно було бути 3 стани: дворянство, міщанство та селянство [45]. Саме у цьому ракурсі і слід характеризувати судову реформу, проведену за «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи».

Привілейованим станом Російської імперії було, безсумнівно, дворянство. Але його елітарність була відносною, адже за звільнення від податків дворяни поголовно змушені були служити у війську чи державному апараті [46]. Його привілеї пояснювалися не лише тим фактом, що вони служили, але й тим, що саме дворянство возвело Катерину II на престол.

Цікавою видається думка О. Каменського про те, що реальна влада російського монарха в другій пол. XVIII ст. насправді була далеко не абсолютною і контролювалася певними політичними та соціальними силами, які діяли в інтересах дворянства [49]. Автор поділяє думку про існування своєрідного «... суспільства -тобто певної сили, яка не бажала терпіти на престолі «самодура» Петра III, що проводив відверто продворянську політику, але терпіло на престолі жінку-німкеню, яка не мала ніяких прав на престол, зате проводила політику в загальнодержавних національних інтересах» [50]. З іншого боку, І. де Мадаріага вказує, що імператриця не бажала посилення дворянства, його корпорації на противагу короні. Катерина II розуміла російську дійсність - повну залежність дворянства від верховної влади та відсутність будь-яких інституцій (на зразок французьких парламентів), за допомогою яких можна було здійснювати організований вплив на монарха [51].

Основним законодавчим актом, який регулював проведення реформи, були оприлюднені 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», у яких була запропонована і мережа судових установ.

Якщо говорити про судову систему для дворянства, то найнижчою ланкою був повітовий суд⁴ (Розділ XV, статті 193—208 «Учреждения...» [52]), який засноувався в кожному повіті (загальною чисельністю 20-30 тис. душ), (ст. 194, 195) До складу низової судової установи входив повітовий суддя (8 клас за Табелем про ранги (ст. 51 «Учреждения...») [53], колезький асесор та двоє засідателів (9 клас (ст. 52 «Учреждения...» [54]), титулярні радники. До речі, прямо не говориться, що повітовий суд буде судити дворян. Що ж до механізму утворення найнижчої ланки станового суду, то повітовий суддя та засідателі обиралися дворянством через кожні три роки з наступним схваленням їх на посадах губернатором (Ст. 66—67) [55]. Якщо ж протягом трьох років хтось із обраних помре або ще з якоїсь причини вибуде, то дворянські місця повинен був заповнити верхній земський суд із затвердженням кандидата намісником (ст. 76).

Юрисдикція повітового суду, а законодавець зобов'язувала його вирішувати усі можливі питання в адміністративній одиниці, полягала у розгляді як кримінальних (вбивства, крадіжки, розбій, бійки та образи), так і цивільних (неповернення боргів, нанесення збитків тощо) справ, які розпочинали вирішувати лише за певних умов:

- 1) за скаргою чи позовом приватної особи чи стряпчих;
- 2) за повідомленням іншого суду;
- 3) за вказівкою губернського (намісницького) правління, палати чи верхнього земського суду.

На нашу думку, положеннями ст. 198 «Учреждения...» про початок розгляду справ законодавець мав на меті чітко визначити процедуру прийому справ до розгляду та не допустити самовільних дій з боку суддів і засідателів, що, можливо, піднімало б їх авторитет у місцевого населення (наприклад, якщо суддя ставав свідком образи одного дворянина іншим, то справа могла розпочатися лише за скаргою ображеного, який не завжди подавав її до суду через свою бідність та багатство противника тощо).

Все ж нам видається, що основним завданням повітового суду було врегулювання земельних межових суперечок (розглядалися за участю землеміра), про що повідомлялося обом сторонам за шість тижнів (ст. 199). Разом з тим компетенцією повітового суду була функція посвідчення купівлі маєтків (ст. 205), яку на сьогодні можна віднести до компетенції нотаріальної контори. Купча з інформацією про покупця та ціну за придбаний маєток (або, як називалося в „Учреждениях...“, село) прикріплювалася до дверей суду з подальшим повідомленням по інстанціях (до Сенату включно) та з кінцевим друком у газетних публікаціях двох столиць («Санкт-Петербургские ведомости» та «Московские ведомости»). Якщо протягом двох років на маєтність ніхто не претендував, то вона повністю визнавалася за покупцем. Цим самим верховна влада через урядовців на місцях намагалася врегулювати земельні суперечки, що, беззаперечно, відповідало прагненням дворянства та підносило авторитет монарха.

Разом з тим повітовий суд був інстанцією, рішення якого могли підлягати оскарженню до верхнього

*Разом з тим «Учреждениями...» було передбачено існування нижнього земського суду, але це був не суд у власному розумінні цього слова, а адміністративний, у першу чергу поліцейський орган (глава 17) [56].

земського суду (ст. 200). Щоб не допустити судової тяганини, було передбачено ряд запобіжних заходів: по-перше, оскаржити рішення повітового суду можна було лише в тижневий термін, про що слід було повідомити повітовий суд, а потім подавати скаргу до верхнього земського суду; по-друге, передбачалося внесення 25 рублів (на той час це була велика сума) до повітового суду та підписання присяги, що незадово-лений впевнений у своїй правоті (якщо ж верхній земський суд визнавав рішення повітового суду правильним, то гроші залишалися у повітовому суді і віддавалися під відсотки, які суд використовував самостійно); по-третє, заборонялася апеляція по справах, які були нижче 25 руб. (ст. 201), щоб не допустити закидання апеляційної установи дрібними справами.

При дотриманні цих трьох умов повітовий суд повідомляв верхній земський суд і надсилав туди справу. Якщо рішення повітового суду скасовувалося, то поверталися заставні гроші (ст. 203). Разом з тим захищалися права і бідного дворянства: якщо незадово-лений рішенням суду під присягою повідомляв, що у нього немає 25 руб. для внесення до повітового суду, тоді його справа все одно переносилася до верхнього земського суду (ст. 204)⁵. Загалом статті, які стосувалися процедури оскарження, вводилися для того, щоб незадоволені особи могли оскаржувати їх у вищій інстанції лише при дотриманні певних вимог, виконати які було досить складно (внесення та можливість втрати грошової застави). Такі обмеження при поданні

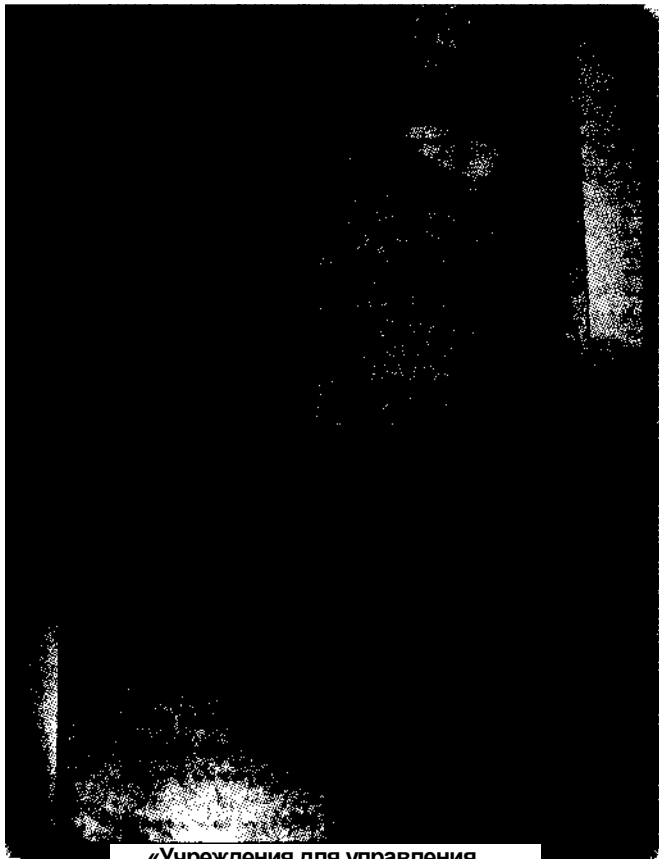
апеляції, на нашу думку, запроваджувалися для того, щоб вищі ланки судової системи займалися розглядом важливих справ та не «потонули» у дріб'язкових.

Що ж до засідань суду, то передбачалося 3 сесії на рік: перша - з 8 січня до Страстної неділі, друга - після Трійці до 27 червня, третя - з 2 жовтня по 18 грудня (ст. 206). Разом з тим за наказом губернатора чи верхнього земського суду у надзвичайних випадках повітовий суд міг засідати в інший час. Законодавчо було визначено і терміни розгляду справ, у яких підозрюваний утримувався під вартою - одна сесія; передбачалося покарання для членів повітового суду, якщо підозрюваний утримувався три сесії (тобто практично рік), то члени суду позбавлялися річного утримання на користь заарештованого, його спадкоємців чи повітових шкіл. Наведена регламентація засідань повітового суду, як і решти вищих судових установ, повинна була сприяти чіткій роботі, адже відсутність цих положень призвела б до безсистемності у роботі - змусити суддю та засідателів працювати регулярно в інший спосіб було б досить складно.

Фактично створенням повітового суду верхня влада допустила повітове дворянство до участі у судовій владі, що відповідало дворянським бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через такі фактори: по-перше, усі обрані схвалювалися губернатором, що давало змогу місцевій владі відводити кандидатури небажаних осіб (особливо актуально це було на приєднаних територіях, де тим самим отримувалася змога не допускати нелояльні елементи); по-друге, обрані члени суду інтегрувалися у систему державного апарату; по-третє, остаточному розглядові підлягали лише дріб'язкові справи, більш вагомні підлягали оскарженню у вищих установах; по-четверте, враховуючи актуальність майнових суперечок (пов'язаних із землею та маєтками), повітовий суд виконував роль нотаріальної та межової контори. З іншого боку, члени суду отримували матеріальне забезпечення, їхня служба чітко регламентувалася, сприяючи ефективності роботи.

Наступною ланкою у судовій системі для дворянства був верхній земський суд [58] (розділ XIV, статті 164-192), який утворювався у кожному губернському центрі (ст. 164) (губернія була загальною чисельністю 300-400 тисяч душ (ст. 1). Ця установа поділялася на два департаменти - кримінальних та цивільних справ (ст. 167—169), на чолі з головами (ст. 165), посадовцями 6 класу (ст. 49) - колезькими радниками. Верховна влада поставила верхній земський суд під свій контроль, адже кожен голова схвалювався імператрицею з двох кандидатів, представлених Сенатом (ст. 60). Ці особи призначалися пожиттєво, на відміну від решти членів департаментів - п'ятьох засідателів, які обиралися дворянством губернії терміном на три роки і затверджувалися на посаді правителем губернії при відсутності явних вад (ст. 65). Традиційно засідателі були рангом нижче голови (ст. 50) - надвірними радниками.

Окрім цього, до складу верхнього земського суду входили прокурор (належав до 7 класу) та два стряпчі (8 клас) (ст. 51) - колезькі асесори - казенних та кримінальних справ. Ці посадові особи призначалися Сенатом, лише прокурора пропонував генерал-прокурор

«Учреждения для управления
губерний Всероссийской империи»

її

реформи, «забували» про цю статтю, відзначаючи, що лише заможні люди могли апелювати у вищі установи [57].

⁵ Цікаво, що низка дослідників, щоб показати недоліки судової

(ст. 77—78). «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» з'ясовують призначення цих посадовців: для сприяння правосуддю, збереження встановленого порядку, для покарання злочинців та захисту невинних (ст. 407). За допомогою цих статей верховна влада намагалася забезпечити дотримання законності у судовій діяльності.

Регламентовано перелік справ, які подавалися в апеляційному порядку з повітового суду, дворянської опіки і нижнього земського суду. З одного боку, це були справи, у яких фігурували дворяни та які стосувалися перегляду кримінальних і цивільних справ у земельних суперечках (вотчини, привілеї, заповіти, спадкування, суперечки щодо володіння, з другого боку — до компетенції суду входив апеляційний розгляд аналогічних справ різночинців.

Знову ж таки верхній земський суд, як і повітовий, не був вищою інстанцією - рішення кримінальних справ, не набуваючи чинності, передавалися для ревізії до палати кримінального суду (ст. 180), по цивільних - надавалося право апелювати.

Щоб не допускати судової тяганини, була продубльована процедура, характерна для повітового суду (внесення грошової суми, яка у випадку програшу справи в апеляційній установі не поверталася), лише розмір збільшувався з 25 до 100 руб. Якщо ж в апеляційному перегляді справи був задіяний стряпчий, який підписував присягу про впевненість у своїй правоті, то застава не сплачувалася (ст. 174). Аналогічно заборонялося перенесення справ, у яких сума збитків була меншою за 100 руб. Аналогічним чином повітовим судом захищалися права незаможних. Разом з тим однією з відмінностей було те, що верхній земський суд міг штрафувати у розмірі 25 руб. ябедників та ініціаторів безпідставних позовів. Ці кошти передавалися на утримання шкіл на території того повіту, звідки походив наклепник (ст. 179). Ці статті ускладнювали процедуру оскарження та разом з тим демонстрували незможному дворянству, що верховна влада піклується про них.

Було передбачено процедуру судового розгляду: голова та засідателі жеребкуванням визначали доповідача у справі, інші повинні були уважно контролювати зміст доповіді та вирок попередньої установи (ст. 181). Після закінчення доповіді члени суду, починаючи з молодшого, висловлювали свою точку зору і насамкінець узагальнювали її, спираючись на закони (ст. 183). Надалі планувалося голосування й у випадку розділення голосів: 1) перемагала більшість; 2) якщо голоси поділялися рівномірно, то перемагала пропозиція, за яку проголосував голова. Розбіжності вносилися в особливий протокол, який зачитували тоді, коли справа передавалася для ревізії в палату (ст. 184). Регламентація здійснювалася для того, щоб надати засіданню та процедурі голосування максимальної організованості, що прискорювало розгляд справ.

Час засідань верхнього земського суду збігався з повітовим (ст. 185). При потребі або на вимогу губернатора передбачалися надзвичайні засідання верхнього земського суду (ст. 189). Разом з тим у канікулярний період суду щомісяця засідали по два члени в кожному департаменті, які були уповноважені приймати тимчасові рішення (ст. 190). Якщо залишалися нез'ясовані справи, то голови департаментів з двома членами їх вирішували (ст. 191).

На відміну від нижньої ланки дворянської судової системи, робота цього органу була більш регламентованою: на початку кожної сесії зачитувався реєстр справ і департамент цивільних справ розглядав справи у наступному порядку: 1) казенні; 2) громадські; 3) боржників; 4) про контракти і купчі; 5) про нерухоме майно; 6) людей, які живуть на далекій відстані; 7) ті, що залишилися. Фактично законодавець своєрідно підштовхував департамент до вирішення всіх справ протягом однієї сесії, вказуючи на бажання очистити весь реєстр (ст. 187). Як і у випадку з повітовим судом, верхньому земському суду наказувалося розглядати протягом однієї сесії всі справи, інакше судді позбавлялися жалування на користь утримуваного, його спадкоємців чи шкіл (ст. 188).

Звідси випливає, що верховна влада надала можливість вибраним особам від дворянства захищати станові інтереси. Деяку пересторогу викликають постаті голів департаментів, які були відірвані від регіонів через призначення з Петербурга та безстроковість обіймання посади. З іншого боку, вони були представниками дворянства, які, за задумом, повинні були відстоювати станові інтереси. Разом з тим держава зробила все можливе, щоб підняти правову культуру суду через запровадження посад прокурора та стряпчих, які стежили за дотриманням законності. Передача кримінальних справ на ревізію до вищої палати дещо зменшувала роль верхнього земського суду.

Наступною ланкою на губернському рівні були Палати кримінального та цивільного судів [59] (Розділ VI - О должности палаты уголовного суда (ст. 105—109), Розділ VII - О течении дел уголовных (ст. 110—113), Розділ VIII - О должности палаты гражданского суда (ст. 114—116) та Розділ X - О палатах вообще (ст. 124—133)). Склад палат був однотипним та бюрократичним (ст. 105,114): голови (кожен призначався імператрицею за поданням Сенату з двох кандидатур (ст. 60) відносилися до 5 класу (на рівні віце-губернатора) (ст. 48) - статський радник - вище в губернії був лише губернатор (ст. 47); по два радники та два асесори у кожній Палаті (призначалися Сенатом) (ст. 61), але якщо радники відносилися до 6 класу (ст. 49), то асесори - до 8 (ст. 51).

Палата кримінального суду виступала департаментом Юстиць-колегії, якому доручалися не лише власне кримінальні справи, але й розслідування злочинів, скоєних посадовими особами губернії (ст. 106). У компетенції палати перебували кримінальні справи, які в обов'язковому порядку надходили з верхнього земського суду (навіть без сплати грошової застави у 100 руб. як для решти справ), якщо вироком було позбавлення життя або честі (ст. 107). Загалом Палата встановлювала правильність розгляду справ (ст. 108).

Палата цивільного суду виступала у губернії об'єднаним департаментом Юстиць- та Вотчинної колегії, якій доручалося при поданні апеляції ревізувати цивільні справи (ст. 114—116).

Проте вирішальне слово у розгляді кримінальних та цивільних справ законодавець залишив за Сенатом.

Таким чином, палати кримінального та цивільного судів стали найвищими ланками судової системи в регіоні. Про особливу роль, яку їм відводив законодавець, свідчить високий статус голів та членів палат. Позитивним можна вважати елементи гласності, рівності та незалежності палат одна від однієї, а також

законність у їх роботі. Все ж палати не були останньою інстанцією, їх рішення можна було оскаржити в Сенаті при наявності значної кількості матеріальних коштів та сумі збитків більше 500 руб. Стосовно професіоналізму, то за тодішньою традицією це були, як правило, колишні військові. На 1788 р. з 67 голів губернських судових палат 57 (85 %) розпочинали кар'єру з військової служби; 40 з них прослужили більше 15 років військовими [60]. Але у тодішніх умовах за відсутності достатньої кількості навчальних закладів інакше діяти не було можливості. Важко говорити і про розуміння головами палат місцевої специфіки через призначення з Петербурга. Певні труднощі викликало недостатнє фінансування. Наприклад, голови палат отримували жалування у розмірі 1143 руб. 65 коп. на рік, у той час як голова казенної палати отримував відповідно 4406 руб. [61].

Що ж до часу запровадження, то Катерина ІІ спершу планувала не вводити «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» у Прибалтиці, в Україні та Сибіру, хоча у тексті нічого не згадувалося про ці регіони. О. Чистяков зазначав, що в Україні «Учреждения...» були поширені у 1782 р. (разом з тим 9 грудня 1780 р. генерал-фельдмаршал малоросійський, курський і харківський генерал-губернатор і кавалер граф П.О. Румянцев-Задунайський звітував, що у Харкові були відкриті присутственні місця відповідно до закону 7 листопада 1775 р. [62]). Найбільш повну інформацію про запровадження подав В. Григор'єв [63]:

Створення установ відбувалося приблизно за одним сценарієм. В означений день до губернського міста з'їжджалися дворяни та заявляли про себе предводителю дворянства, який вже представляв їх наміснику. Після урочистого богослужіння у церкві зачитували маніфест «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи», указ про створення намісництва та приводили до присяги всіх присутніх. Наступного дня на загальному зібранні у намісника читали законодавчий акт. На третій день відбувалися вибори, які тривали кілька днів. Виборних осіб приводили до присяги. Насамкінець відбувалося урочисте богослужіння, освячувалися нові присутственні місця та відкривалися їх засідання. Завершувалося відкриття установ урочистим банкетом у намісника. Повітові установи відкривалися за схожим сценарієм, хоча з меншою урочистістю. Керували цим процесом віце-губернатори та голови палат [65].

Таким чином, відповідно до «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. у Російській імперії було створено дворянський становий суд. Дворянство, яке ставало опорою верховної влади, отримувало все необхідне для подальшого зміцнення свого впливу в місцевому управлінні. Можливість обіймати виборні посади разом із судом рівних свідчило про бажання верховної влади і надалі опиратися на цей стан. Аби подолати протидію еліті

№ з/п	Губернія	Дата заснування чи перетворення за законом 1775 р.	Дата відкриття
		У дужках вказані номери указів за ПСЗ	
1	Харківська	25 квітня 1780 р. (15.004)	9 грудня 1780 р. (15.097)
2	Київська	16 вересня 1781 р. (15.228)	9 січня 1782 р. (15.335)
3	Чернігівська	16 вересня 1781 р. (15.229)	19 січня 1782 р. (15.378)
4	Новгород-Сіверська	16 вересня 1781 р. (15.227)	27 січня 1782 р. (15.378)
5	Катеринославська	30 березня 1783 р. (15.696)	4 липня 1784 р. (16.028)
6	Таврійська	2 лютого 1784 р. (15.920)	29 січня 1787 р. (16.531)
7	Вознесенська	27 січня 1795 р. (17.300)	10 травня 1795 р. (17.343)
8	Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17.112)	20 лютого 1796 р. (17.448)
9	Подільська	5 липня 1795 р. (17.352)	1 травня 1796 р. (17.467)
10	Волинська	5 липня 1795 р. (17.352)	6 серпня 1796 р. (17.512)

Хоча в малоросійських губерніях (Київській, Чернігівській та Новгород-Сіверській) і були запроваджені установи 1775 р., але особливим указом 26 жовтня 1781 р. обумовлювалося, що «присутственні місця повинні, звичайно, використовувати ті ж права, які і до цього там були використані, до видання кращих і достойніших» [64].

національних окраїн, імператриця через участь у судах посилювала їх імперську інтеграцію, що здійснювалася на основі європейської традиції, на якій була сформована українська судова система значно раніше. Висока практичність реформи дозволила проіснувати судам у майже незмінному вигляді до реформ 1864 р., а системі управління - до 1917 р.

Література

1. Императрица Екатерина II. О величии России. – М.: ЭКСМО, 2003. – С. – 59. / доступно за <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Ekaterina/Ekaterina.htm>

2. Цит за : Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства (21 апреля 1785 г.)// Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗ) – СПб., 1830. Т. 22- 1784 - 1788. - № 16187 С. 347- 348.

3. Лефортов А.А История царствования государыни императрицы Екатерины II: В 5 Частях. – Ч. 3. - СПб. 1837; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. -

Ростов на Дону: «Феникс», 1995; Троцина К. Историческое развитие судостроительства в России до времен Великого князя Иоанна III до наших дней. - К.: Университетская ТИПОГРАФИЯ, 1947. – 353 С.; Дмитриев О. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. – М.: Университетская типография, 1859; Самоковасов Д.Я. История руссеаго права. – М., 1906; Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. – М., 1879..

4. Градовский А. Начало русского права. – Т. III. Органы местного управления. - Ч .1.

5. Блинов А. Губернаторы. Историко-юридический очерк. - СПб., 1905.
6. Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II. - СПб., 1910. - 396 с.
7. Там же. - С. 198—199.
8. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. - Т. II. - М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941 - 304 с.
9. Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н.М. Дружинина и др. - М.: Наука, 1964. - С. 460-491.
10. Чистяков О.И. Введение. 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X - XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. - т. 5. - М.: Юридическая литература, 1987. -С. 167-170.
11. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. - М.: Новое литературное обозрение, 2002. - 976 с.
12. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с английского М.Д. Долбилова при участии Ф.Л. Севастьянова. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 520 с.
13. Павленко Н.И. Под скипетром Екатерины /доступно за: http://www.ekaterina2.com/lib/pavlenko/pavlenko_05.shtml.
14. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). - М.: РГГУ, 2001. - 575 с.
15. Там же.-С. 403.
16. Там же.-С. 423.
17. Там же.-С. 429—430.
18. Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Под. ред. А.И. Миллера. - М.: Новое издательство, 2004. - С. 115—139.
19. Каменский А.Б. «Царство разума» и «еврейский вопрос»: Как Екатерина Вторая вводила черту оседлости в Российской империи / доступно за: www.ekaterina2.com/entry/kamenski/index.php.
20. Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII - первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). - М.: Наука, 1993.-192 с.
21. Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): Автореферат диссертации ... доктора юридических наук. - Владимир, 2008. - 50 с; Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. Монография. - Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2002.
22. Уортман Р. Указ. сочинен. - С. 60.
23. ПСЗ. - СПб., 1830. - Т. 20: 1775—1780. - № 14392. -С. 230—231.
24. Цитза: Павленко Н.И. Идеи абсолютизма... - С. 421.
25. Цит за: Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. - Т. 1. - Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727-1775 гг. - М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко. - С. 408.
26. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 101.
27. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). - С. 403.
28. Каменский А.Б. «Царство разума» и «еврейский вопрос»: Как Екатерина Вторая вводила черту оседлости в Российской империи / доступно за: www.ekaterina2.com/entry/kamenski/index.php
29. Уортман Р. Указ. сочинен. - С. 54.
30. Детальніше про діяльність Комісії 1767 р. див: Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 120-145; Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой... - С. 231—300 та інші.
31. Цит. за: Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 120.
32. Там же.
33. Мадариага Исабель де. Указ. сочинен. - С. 250.
34. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 121.
35. Мадариага Исабель де. Указ. сочинен. - С. 266.
36. Див. докладніше: Павленко Н.И. Под скипетром Екатерины / доступно за: http://www.ekaterina2.com/lib/pavlenko/pavlenko_05.shtml
37. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 201; Чистяков О.И. Указ. сочинен. - С. 169.
38. Мадариага Исабель де. Указ. сочинен.- С. 444.
39. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 201; Мадариага И. Указ. сочинен. - С. 444—445.
40. Платонов С.Ф. Время Екатерины II (1762—1796)...
41. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 196—197; Павлова-Сильванская М. Указ. сочинен. - С. 469.
42. Чистяков О.И. Указ. сочинен. - С. 168—169; Павлова-Сильванская М. Указ. сочинен. - С. 462.
43. Мадариага Исабель де. Указ. сочинен. - С. 445.
44. Про діяльність совісного суду див. докладніше: Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII - першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. - 2009. - № 2. - С 83—96.
45. Каменский А.Б. Царство разума...
46. Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления... - С. 120.
47. Павленко Н.И. Под скипетром Екатерины...
48. Бартенев П. Осьмнадцатый век. - Кн. 1. - СПб., 1869. - С. 182.
49. Каменский А.Б. - Еще раз о Катерине...
50. Там же.
51. Мадариага Исабель де. Указ. сочинен. - С. 254.
52. ПСЗ. - Т. 20. - № 14392. - С. 246—247; Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // Российское законодательство X - XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова.- т. 5. - М.: Юридическая литература, 1987. - С. 207.
53. ПСЗ. - Т. 20. - С. 234; Учреждения... - С. 176.
54. Там же.
55. ПСЗ. - Т. 20. - С. 235; Учреждения... - С. 179.
56. Див. докладніше: Чистяков О.И. Комментарий // Российское законодательство X - XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. - т. 5. - М.: Юридическая литература, 1987. - С. 307—308
57. Див. наприклад: Боханов А.Н., Горинов М.М. История России с древнейших времен до конца XX века. - Кн. 2 / доступно за: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vohan_2/62.php.
58. ПСЗ. - Т. 20. - С. 243—246; Учреждения... - С. 198—204.
59. ПСЗ. - Т. 20. - С. 239—241; Учреждения... -С. 187—189, 191 — 193.
60. Див. докладніше: Уортман Р. Указ. сочинен. -С. 67-68.
61. Гессен И. Указ. сочинен. - С. 8—9.
62. ПСЗ. - Т. 20. - № 15097. - С. 1023—1024.
63. Григорьев В. Указ. сочинен. -С. 311—312.
64. ПСЗ. - СПб., 1830. -Т. 21: 1781 — 1783. - № 15265. -С. 295—297; Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 344—345.
65. Григорьев В. Указ. сочинен. - С. 346—347.

Шевчук А. Формирование дворянского станового суда в украинских губерниях Российской империи.
В статье проанализированы действия Екатерины II по образованию дворянского станового суда в Российской империи в соответствии с реформой 1775 г.

Shevchuk A. Forming of nobiliary class court is in the Ukrainian provinces of the Russian empire.
In the article the measures of Katherine II are analysed on creation of nobiliary class court in the Russian empire after reform in 1775.

